

УДК 35.332.2

Г. П. ПАСЕМКО

АГРАРНА РЕФОРМА ЯК ДЕРЖАВНО РЕГУЛЬОВАНИЙ ФЕНОМЕН

Досліджено форми регулятивного впливу держави на роль селянства і підприємницької складової його діяльності щодо забезпечення продовольчої безпеки, а також вивчено конкретний досвід державного регулювання аграрних реформ.

It is explored forms of the regulative influencing of state on the role of peasantry and enterprise constituent of his activity in relation to providing of food safety, and also concrete experience of the state adjusting of agrarian reforms is trained.

Ключові слова: аграрна реформа, продовольча безпека, форми регулятивного впливу.

Проблема регулювання аграрних відносин практично виникла разом з державою. Особливе місце в цьому регулюванні займає здійснення державою аграрних реформ. Аграрні реформи як реальний, “живий” процес є об’єктом міжпредметного підходу і вивчаються економічними та правовими науками, соціологією, політологією, загальною теорією організації. Міжпредметний характер дослідження аграрних реформ обумовлює специфіку методологічного підходу до них, як до об’єкта державного регулювання. Усе це слід враховувати при розгляді здійснення аграрних реформ з позицій теорії державного управління.

Згідно із сучасними науково-методологічними розробками, роль такої методології може відіграти синергетика (теорія універсального еволюціонізму). Виходячи з цієї методології, можна подолати дещо спрощений підхід до питань регуляції державою аграрних реформ. Одним із шляхів такого подолання є використання поняття адіабатичної інваріанти, тобто такої ознаки, в даному випадку державного регулювання аграрних реформ, яка відбиває такі сутнісні ознаки явища, які не зникають у процесі його розвитку, а лише набувають нових форм і нової інтенсивності, а також означають атрибутивну ознаку цього явища. Рух таких ознак стосовно державного регулювання аграрних реформ є джерелом закономірностей і критеріїв оцінки процесу цього регулювання. Вияв і обґрунтування цих закономірностей і критеріїв як особливих адіабатичних інваріант не можуть бути здійснені на підставі досвіду державного регулювання аграрних реформ лише в якійсь одній країні. Тільки сукупний державницький досвід може дати відповіді щодо закономірностей державного регулювання аграрних реформ. Узагальнення й осмислення цього досвіду вказує критерії, межі та припустимі відхилення при здійсненні державного регулювання аграрних реформ. Цій аспекту підходу має особливе значення для України, оскільки в ній аграрна реформа ще не завершена і має значні внутрішні суперечності й невирішені проблеми, які значною мірою

породжені прагненням керуватися не загальними закономірностями державного регулювання аграрних реформ, а спробами копіювати або минулий досвід, або досвід якихось конкретних країн.

На сьогодні існує багато наукових розробок, де розглядається регулювання аграрних реформ та історії цього регулювання. Можна виділити декілька їх напрямків. Перший впливає із питання подолання продовольчої кризи [5; 8; 9]. Продовольчі кризи супроводжують усю історію людства, про що свідчать голодування в різних регіонах світу. Подолання продовольчої кризи та запобігання продовольчих криз виступає як глибинна кінцева мета будь-яких аграрних реформ, незважаючи на їх конкретно-історичні особливості. Просто зараз ця проблема набула глобального характеру. Другим напрямком є пошук і формулювання закономірностей державного регулювання аграрних реформ у межах управління конкретними аспектами аграрних відносин [10; 12; 13]. До третього напрямку слід віднести широко здійснюване вивчення досвіду державного регулювання аграрних реформ в окремих країнах під кутом зору такого вияву мети, змісту, результатів і наслідків та історичної долі реформ, який дозволив би, спираючись на цей досвід, сформулювати їх загальні закономірності [1 – 4; 6; 11; 15 – 17]. Визначенню шляхів вирішення суперечностей, що породжують аграрні реформи, і ключової ролі в цьому процесі держави є предметом четвертого, виділеного нами напрямку досліджень [14; 17].

Привертає увагу той факт, що на початковому етапі знаходиться розгляд теоретико-методологічних питань, присвячених державному регулюванню аграрних реформ, і питань міжпредметного системного підходу до цього процесу.

Оскільки здійснення аграрних реформ неможливе без регулятивної ролі держави за визначенням, що впливає з необхідності легітимації й утвердження нових форм власності та господарювання в аграрній сфері, головною метою статті є системне дослідження, з уточненням його методологічних засад, форм регулятивного впливу держави на роль селянства та підприємницької складової його діяльності щодо забезпечення продовольчої безпеки, а також вивчення під цим кутом зору конкретного досвіду державного регулювання аграрних реформ протягом існування та розвитку товарного виробництва. Практичним аспектом мети є формулювання пропозицій щодо можливого використання державою виявлених закономірностей державницького впливу на підготовку і здійснення аграрних реформ.

Необхідність аграрних реформ як однієї із форм зміни виробничо-економічних відносин у суспільстві породжується фундаментальними суперечностями суспільного розвитку. Під фундаментальними суперечностями в цьому випадку розуміються такі, що пов'язані з інтересами і вимогами не певного прошарку, а із загрозами існуванню всього суспільства. Не можна заперечувати вплив інтересів селян, пануючої еліти, але все ж державу завжди цікавили, оскільки це є її сутнісною метою, цілісність суспільства і запобігання соціальних катаклізмів. Без цього саме існування держави втрачає сенс. Головною передумовою реального вирішення цих проблем є продовольча безпека. Без такої безпеки постає загроза задоволення життєзабезпечуючих потреб. Ці потреби є, згідно з класифікацією А. Маслоу, фундаментом усіх інших потреб. Перетворення продовольчої проблеми на проблему

глобальну викликає необхідність перегляду ролі держави в її вирішенні, оскільки, як зазначає С. Аматыя-Кума, попри всі досягнення цивілізації, голод залишається однією з найсерйозніших проблем людства [5, с. 225]. Причому проблема полягає не тільки у фізичному обсязі вироблених продуктів харчування, але й в їх розподілі між суб'єктами аграрних відносин і державою, а також доходів цих суб'єктів між собою. Тобто проблема полягає у втручанні держави в регулювання аграрних відносин. Це не значить, що необхідна якась всесвітня реформа. Зважаючи на природно обумовлений характер аграрного виробництва, здійснити їх можуть лише окремі держави. Але цей шлях повинні пройти всі країни, причому в умовах глобалізації він може здійснитися за умов урахування такої глобальної проблеми, як продовольча безпека. На думку А.-К. Сена, держава може вирішити ці питання лише за умов економічної незалежності, створення необхідної продовольчої бази, забезпечення населення повноцінним харчуванням, впливу на регіональний розподіл продуктів харчування. Безпосереднім економічним механізмом забезпечення продовольчої безпеки виступають розвиток аграрного виробництва, економічних стимулів діяльності в ньому і зниження цін на продовольство в їх єдності і взаємозалежності. Ключовою ланкою всіх цих перетворень є аграрні реформи в широкому розумінні цього слова, тобто зміна під впливом держави економічних відносин не лише між безпосередніми учасниками аграрного виробництва, але і всієї системи економічних відносин, яка впливає на це виробництво і забезпечує його загальносоціальну кінцеву ефективність.

Для дослідження регулятивного впливу держави на аграрні реформи вкрай важливо виходити з таких передумов. По-перше, необхідне визнання субординаційної подвійності суб'єктів аграрних реформ: з одного боку, це держава, а з іншого – безпосередні виробники з притаманним стосовно них способом життя, який слід розглядати як систему економічних, соціальних, правових, політичних і культурно-побутових складових цього способу. По-друге, при здійсненні аграрної реформи слід виходити з того, що визначальною ланкою реформування відносин власності є власність на землю. Від цього, врешті-решт, залежить якісне оновлення всіх інших елементів аграрних відносин і аграрної сфери взагалі. При цьому, однак, треба запобігти досить розповсюджене ототожнення всієї складної системи аграрних відносин з відносинами земельними. У той же час комплексний підхід до аграрних відносин ні в якому разі не може ставити під сумнів значущість і фундаментальну роль земельних відносин. По-третє, специфіка аграрних відносин і їх здатність до саморегулювання обумовлює неприйнятність аграрного реформування радикальними засобами, особливо такого, що ігнорує необхідність активної підтримки перетворень з боку широких мас сільського населення, оскільки доля аграрних реформ залежить від того, як їх настанови будуть упроваджені на практиці.

Що стосується оцінки державного регулювання аграрних реформ у поточному й історичному аспекті, то тут доцільно зосередитися на питаннях стосовно того, як виникла необхідність аграрної реформи і які сили були її ініціаторами; в чому полягала роль держави в аграрних перетвореннях, яка глибина та наслідки її втручання; ставлення до реформи селянства, в чому полягала його участь у

здійсненні аграрної реформи і її легітимації; з яких позицій підходило суспільство і держава до селян і аграрної сфери, як і чому прагнули вплинути на них; як стимулювався і стимулюється державою виробничий і економічний прогрес в аграрній сфері і як він вплинув на аграрні відносини. Усе це означає, що на закономірності аграрних реформ неприпустимо дивитися спрощено.

Незважаючи на всі зміни, що відбуваються в глобальному суспільстві, аграрні реформи мають свою логіку виникнення і розвитку, атрибутивно притаманну лише їм. Найкраще ця логіка виявляє себе під час дослідження історичного досвіду здійснення конкретних аграрних реформ, особливо найбільш видатних із них. До таких реформ серед значної їх кількості відносимо аграрні реформи братів Тіберія і Гая Граків (134 р. до н.е.), аграрні реформування, здійснені у Французькій республіці в 1789 – 1793 рр., аграрну реформу (Закон про гомстеди) 1862 р. у США і аграрну реформу П. Столипіна в Росії (1906 – 1917 рр.). Дослідницька цінність цих реформ полягає в тому, що вони були здійснені за умов, коли роль аграрного виробництва не була “затемнена” іншими процесами, що надає можливість спостерігати загальні особливості аграрних реформ, так би мовити, у “чистому” вигляді. Крім того, в усіх цих реформах є одна особлива загальна риса – вони пов’язані з виникненням, розвитком і вдосконаленням товарних відносин у суспільстві. Конкретні історичні умови здійснення реформ не відміняли атрибутивного характеру цих відносин, який зберігся і до наших днів. Фундаментальна особливість цих реформ пов’язана також з тим, що вони здійснювалися з врахуванням інтересів селян при легітимації аграрних перетворень державою, вплив якої забезпечував реальний і незворотній характер реформ.

Таким чином, незважаючи на значні відмінності щодо терміну їх здійснення, кожна з них була певним кроком на шляху становлення підприємництва в аграрному виробництві і зазвичай спиралася на інтереси селянства як рушійної сили аграрних реформ. Реформа братів Тіберія і Гая Гракха мала на меті подолання негативних наслідків спроб витіснити вільну найману працю в сільському господарстві працею рабів. Основоположним заходом цієї реформи було обмеження розмірів маєтків – не більше 1000 югерів (250 га). Землі понад ці розміри поверталися державі і роздавалися селянам. Селянські наділи стали спадкоємною невідчужуваною орендою. Цим самим відновлювалася ефективність і соціальна цінність селянської праці. Попри значні впливи рабовласницького устрою держави, ця реформа фактично стала провісницею аграрних перетворень, що орієнтовані на вільну селянську працю і підприємництво [3]. Відміна феодально-сеніоріальної системи аграрних як гальма розвитку підприємницьких відносин найбільш послідовно започаткована в аграрній реформі 1789 – 1793 рр. Французької республіки. Вона започаткувала затвердження селянської власності на землю, повернення узурпованих общинних земель і поділ їх між селянами, відміну феодальних повинностей. Ця реформа здійснилася під безпосереднім регулятивним впливом держави і спричинила виникнення вільного селянського землеволодіння і, головне, оформлення двох типів земельної власності – великої підприємницької і селянської (54 % усієї землі) [1]. Тим самим був остаточно забезпечений розвиток підприємництва в аграрному секторі виробництва.

Кроком до впровадження державою сучасних аграрних відносин стала аграрна реформа 1862 р. у США, започаткована у відомому законі про гомстеди. Ця реформа мала на меті забезпечити землею трудове землеробське населення й ефективне використання землі. Фактично саме з неї фермерство у США перетворюється на рушійну силу прогресу аграрного виробництва. Вона передбачала, що будь-яка особа, незалежно від статі, старше 21 року може набути у власність ділянку державної землі в 160 акрів після п'яти років проживання на ній та її обробки. Закон про гомстеди започаткував принципи охоронного ставлення до фермерів. Ці принципи, хоча і в дещо зміненій формі, використовуються до сьогодні та формулюється державою у фермерських білях кожні п'ять років [17]. Цей тип мети державного регулювання аграрних реформ значною мірою був перейнятий П. Столипіним, який одну із цілей аграрних перетворень у реформі вбачав у створенні ініціативного, ефективного і досить заможного прошарку селян підприємницького типу на кшталт американських фермерів, які сформувалися після реформи 1862 р. [2].

Аграрна реформа, що здійснювалася в Російській імперії на початку ХХ ст., породжена багатьма суперечностями, що і викликало різні, часто протилежні, її оцінки. Досить успішно вона відбувалася в Україні. За її економічними наслідками деякі автори [6] вважають цю реформу більше українською, ніж російською. Позитивні аспекти оцінки реформи породжені тим, що вона була спрямована на вирішення не просто гострих, але й фундаментальних проблем. Зважаючи на відповідальність держави за стан суспільства і злагоди в ньому, однією із таких проблем, досить, на наш погляд, недооціненою, є проблема голоду, а в сучасній редакції – продовольчої безпеки. Під впливом публіцистичних крайнощів кінця ХХ ст. склалася досить “рожева” уява про стан сільського господарства і спосіб життя суспільства в Російській Імперії. Історія свідчить зовсім про інше. В Росії, включаючи її чорноземний регіон, в ХVІІІ ст. було 34 голодних роки, а в ХІХ ст. – 40 таких років, на початку ХІХ ст. голодували селяни 18 губерній, а в 1980–1990-х рр. уже 29 губерній [8, с. 74]. Особливо важкими були 1873–1875 і 1891–1892 рр. Проблема голоду підводила суспільство, незалежно від суспільної приналежності його представників, до думки про необхідність фундаментальних змін в аграрних відносинах. П. Столипін у 1892 р. став губернатором Ковенської губернії, і проблема голоду торкнулася його безпосередньо. Незважаючи на різноманітність підходу до Столипінської аграрної реформи, необхідно відзначити, що в основі її були ідеї, які в схожій формі формулювалися прогресивними науковими школами, особливо представниками організаційно-економічної школи сільського господарства. Так, професор Ново-Александрійського інституту сільського господарства О. Сковрцов у своїй роботі “Економічні причини голодувань в Росії і заходи по їх подоланню” пропонував здійснити такі перетворення; 1) знищити систематичні переділи общинної землі, поділити общини, передати землю в постійне користування селян і зробити володіння нею спадкоємним; 2) радикально раціоналізувати селянські системи землеробства; 3) перейти від трьохпільля до багатопільля, здійснити заходи стосовно подолання надзвичайної технічної відсталості селянських господарств; 4) створити умови для формування крупних наділів землі в енергійних і ініціативних

селян; 5) змінити систему оподаткування селянських господарств, податки повинні бути пропорційні забезпеченості землею [15, с. 179–184]. Ці пропозиції у своїй основі співпадають з тим, що на практиці прагнула здійснити державна влада під час реформування.

Важко говорити про наукову обґрунтованість аграрної реформи 1906 – 1911 рр., це питання є досить недослідженим, але також важко заперечувати, що співпадіння наукових рекомендацій і реальної практики свідчило про життєвість реформи. Таке співпадіння має бути одним із принципів державного регулювання будь-якої аграрної реформи.

Досвід видатних аграрних реформ світу, здійснених за ініціативою та за регулятивного впливу держави, свідчить, що реальний успіх реформ забезпечувався тоді, коли держава суб'єктами аграрних відносин і аграрних реформ визначала власників землі, власників засобів виробництва (у сучасних умовах – капіталу) і безпосереднього працівника на землі. Конкретний суб'єкт аграрних реформ, безперечно, може бути одночасно і власником землі, і працівником на ній, і власником засобів виробництва, але це не відміння існування саме таких ролей і необхідності брати їх до уваги з боку держави при здійсненні і регулюванні аграрних реформ. При цьому слід завжди враховувати, що кожна роль може бути наповнена різним змістом, який обумовлюється конкретними формами господарювання і соціально-економічними особливостями суспільства, в якому здійснюються реформи. Успіх аграрної реформи як державно регульованого феномену забезпечується лише тоді, коли враховується загальне і особливе стосовно тих суб'єктів, діяльність яких створює систему аграрних відносин, а значить, забезпечує можливість аграрних реформ. Якщо зміст ролей і ставлення до них з боку держави виходить за межі оптимізації інтересів суб'єктів аграрних відносин, падає ефективність виробництва, самі ролі стають деформованими і аграрна реформа у своїх глибинних засадах може залишитися нездійсненою.

Регулятивна роль держави стосовно аграрних реформ при переході до ринкових відносин сучасними економістами [7] вбачається в тому, щоб забезпечити зростання кількості відокремлених суб'єктів власності і господарювання, кожен з яких бере участь у використанні факторів аграрного виробництва; у розширенні сфери об'єктів купівлі-продажу, що визначають характер аграрного ринку, особливо це стосується землі при перетворенні її на об'єкт ринкового обороту; вільну реалізацію сільськогосподарської продукції всіма її виробниками і здійснення її лише за ринковими принципами; активізацію та послідовне дотримання ринкових відносин між усіма сферами АПК, особливо гострою є проблема “ножиці цін”. Дотримання цих вимог і означає проведення аграрної реформи ринкового типу на практиці.

На початок 90-х рр. XX ст. у Радянському Союзі аграрні відносини зайшли у “тлухий кут”. Необхідність аграрної реформи стала усвідомлюватися всім суспільством. Пануючою стала думка, що ця реформа повинна здійснитися за такими напрямками: а) роздержавлення стосовно розпорядження і користування землею сільськогосподарського призначення; б) відродження селянської (сімейної) власності на майно; в) перехід від планово-директивного управління до опосередкованого регулювання через ринок [14, с. 237]. Такий підхід внутрішньо мав серйозні вади

саме з позицій державного регулювання аграрної реформи. Роздержавлення стосовно розпорядження і користування землею – це була лише половина шляху. Держава повинна була визначити форми володіння і власності, оскільки селянам передбачалася власність лише на майно, про засоби виробництва і особливо про землю мова не йшла. Під цим кутом зору ставало незрозумілим, яким чином могло здійснитися опосередковане регулювання сільськогосподарського виробництва через ринок. Усі ці невідповідності, на наш погляд, пояснюються тим, що не було чіткої відповіді на те, якою повинна бути стратегічна роль держави в аграрній реформі, що конкретно і в якому напрямку їй необхідно було здійснити, чим вона керувалася і за що відповідала. Усе це наклало свій відбиток на хід і ефективність аграрних реформ на теренах бувшого Радянського Союзу.

Статистичні дані свідчать, що земельні наділи, які виділялися селянам при виході із общини під час Столипінської реформи, майже не відрізнялися по розміру від тих земельних паїв, які отримали селяни України під час аграрної реформи в кінці ХХ ст. Але при цьому селянські “відрубні” господарства діяли досить успішно, в той час, як власники земельних паїв, навіть при бажанні господарювати, виявлялися абсолютно безпорадними. Причиною тут є різниця в політиці держави стосовно забезпечення селянських господарств засобами виробництва. З великою непослідовністю і суперечністю в період аграрної реформи 1906 – 1917 рр. усе ж діяв селянський Земельний банк, надавалися прийнятні кредити, держава не залишала селян на призволяще. Під час реформи кін. ХХ – поч. ХХІ ст. уся вона на практиці зводилася до питання про розподіл землі. Інші регулятивні аспекти здійснення аграрної реформи фактично залишалися поза увагою держави та були віддані на відкуп приватного капіталу, особливо банківського. Як наслідок – трудові селянські господарства, які ще збереглися, опинилися в жалюгідному стані, що призвело до руйнівних, не лише економічних, але й соціальних наслідків – село фактично зникає, бо руйнується його економічна основа – селянське господарство. Державне регулювання не лише економічних, але й соціальних аспектів аграрної реформи, без чого вона приречена, може стати реальністю лише за умови підтримки державою різних форм селянських господарств та їх кооперативних об’єднань.

У сучасному світі існує тенденція ускладнення та потенційної суперечливості економічних аспектів державного регулювання аграрних реформ, що пояснюється виникненням надзвичайного різноманіття форм господарювання і форм власності, особливо на землі. Але в той же час зберігається визначальне реформаторське значення економічного інтересу селян (фермерів), яке випливає з характеру і специфіки їх праці, а також із селянської власності та землекористування. Недооцінка зазначеної тенденції з боку держави в Україні і дещо одномірний підхід до здійснення аграрної реформи обумовили її суперечливий і незавершений характер. Це знайшло свій вираз в тому, що, концептуально взявши курс на фермерське господарювання, враховуючи його найвищу економічну і соціальну ефективність, держава не супроводжувала цю концепцію відповідною ефективною підтримкою. Частина фермерських господарств і досі залишається незначною. Фактично була проігнорована наявність чи не суто вітчизняної форми фермерського господарювання – присадибне господарство селян, яке залишається ефективним

навіть при найбільш несприятливих економічних і соціальних умовах. Дуже гострою виявилася проблема господарчо опанованої, реальної приватизації землі, рухомого і нерухомого майна. В одній особі одночасно працівника і власника землі поєдналися інтереси конкуруючих між собою систем – індивідуального господарства та праці селянина і великомасштабного підприємницького господарства, яке бере в оренду левову частину розпайованих земель. Недостатніми є права і можливості держави в управлінні земельними ресурсами, хоча на час реформування держава повинна мати максимальні, законодавчо закріплені права щодо управління ними. Слід зазначити, що цей принцип ніколи не порушувався у віддаленому та близькому історичному минулому під час здійснення аграрних реформ.

Аграрна реформа як точка біфуркації в розвитку аграрних відносин завжди включає в себе можливість декількох напрямків розвитку, кожен з яких може стати реальністю. Який напрямок обере суспільство і зробить його життєздатним, залежить від нього самого. Із цього випливає об'єктивна необхідність допущення багатокладності і різноманіття форм власності в аграрній сфері економіки. Роль держави полягає в тому, щоб виявити історичну й економічну перспективність певного укладу і сприяти його розвитку. Спроби насильства в цьому питанні будуть мати лише від'ємний характер, правда, суспільство обере, врешті-решт, шлях ефективного розвитку з тією різницею, що він виявиться довшим і з негативними побічними ефектами.

Аграрна реформа як державно регульований феномен має системну структуру. Це означає, що в ній як і в кожній діяльній системі повинне існувати системоутворююча ланка, ланка джерела руху системи або її рушійна сила, і ланка, що безпосередньо впливає на об'єкт системи. Системоутворюючою ланкою, оскільки мова йде про реформу, є держава, саме вона визначає форму здійснення аграрної реформи на засадах системнодіяльнісного підходу до неї. Держава формулює умови легітимації аграрних перетворень, особливо права і обов'язки їх учасників, що обумовлені потребами суб'єктів реформи та інтересами суспільства.

Рушійною силою аграрних реформ, адже при реформах мова йде про зміни форм власності, виступають безпосередній працівник і користувач засобів виробництва. Така його роль обумовлена тим, що зміна форм власності, що включає в себе зміни в її користуванні, розпорядженні, володінні і відчуженні, залежить від того, які зміни відбуваються в користуванні, тобто в поєднанні засобів виробництва і праці. Усе інше виникає із цієї передумови. Реальним суб'єктом таких змін, як свідчить розглянутий досвід найбільш відомих реформ, завжди виступає селянин (фермер). Це означає, що тим суб'єктом аграрних реформ, на якого повинна в першу чергу спиратися держава при їх регулюванні, є селянин. Але селянин не в архаїчному розумінні цього слова, а з урахуванням сучасних реалій, особливо його підприємницьких якостей.

Кінцевою метою державного регулювання аграрних реформ, тобто метою, сформульованою з позицій суспільства, а не лише аграрного сектора, виступає забезпечення продовольчої безпеки як фундаментальної передумови життєзабезпечення і соціальної злагоди у суспільстві. Вирішення цієї проблеми є критерієм ефективності аграрних реформ і регулюючої здатності самої держави.

Література:

1. *Адо А. В.* Крестьяне и Великая французская революция / А. В. Адо. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 447 с.
2. *Аврех А. Я.* П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / А. Я. Аврех. – М. : Политиздат, 1991. – 286 с.
3. *Вебер М.* Аграрная история древнего мира / М. Вебер ; [пер. с нем.]. – СПб. : Изд-во Сабашниковых, 1909. – 384 с.
4. *Глаголев А.* Формирование экономической концепции П. А. Столыпина (1885 – 1905 гг.) / А. Глаголев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 56–62.
5. *Довбенко М. В.* Сучасна економічна теорія (Економічна нобелелогія) : [навчальний посібник] / М. В. Довбенко. – К. : ВЦ “Академія”, 2005. – 336 с.
6. *Зиновчук В. В.* Забута реформа або Столипінський ренесанс / В. В. Зиновчук // Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. – К. : Логос, 1996. – С. 13–22.
7. *Зюсюков В. А.* Проблемы управления земельными отношениями в РФ : [монографія] / В. А. Зюсюков, А. В. Зюсюков. – Воронеж : ВГАУ, 1999. – 298 с.
8. *Крупенков И.* Василий Васильевич Докучаев / И. Крупенков, Л. Крупенков. – М. : Сельхозгиз, 1950. – 192 с.
9. *Лозинська Т. М.* Національний продовольчий ринок в умовах глобалізації : [монографія] / Т. М. Лозинська. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2007. – 272 с.
10. *Могильний О. М.* Закономірності державного регулювання у сфері сільського господарства / О. М. Могильний // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Х. : ХарПІ УАДУ, 2001. – № 3 (11). – С. 202–211.
11. *Мороз О. О.* Історія аграрних реформ в Україні / О. О. Мороз // Економіка, менеджмент та екологія. – Вісник ВПП. – 2004. – № 4. – С. 9.
12. *Никонов А. А.* Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII – XX вв.) / А. А. Никонов. – М. : Энциклопедия российских деревень, 1995. – 483 с.
13. *Павлов О. І.* Сільські території України: історична трансформація парадигми управління : [монографія] / О. І. Павлов. – Одеса : Вид-во ОРІ НАДУ, 2006. – 356 с.
14. Пути аграрного возрождения / В. Ф. Башмачников, Ю. М. Бородай, И. И. Єршова, С. А. Никольский. – М. : Политиздат, 1991. – 255 с.
15. *Скворцов А. И.* Экономические этюды. Экономические причины голодovок в России и меры к их устранению / А. И. Скворцов. – СПб. : Типогр. И. Н. Скороходова, 1984. – Т. VIII. – 185 с.
16. *Якіменко М.* Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906 – 1917 рр. : Причини, зміст, наслідки / М. Якіменко, О. Краснікова, Д. Селіхов // Економіка України. – 1997. – № 8. – С. 62–70.
17. *Agricultural Policy Reform in the United States*, Ed. by Daniel A. Summer. The AEI Press, Waahington, D.C., 1995. – 291 p.

Надійшла до редколегії 02.10.2009 р.